

Õigeusk ja õigeusu pühakojad Eestis 11.–19. sajandil¹

Jaanus Plaat

Teesid: Artiklis antakse ülevaade Venemaalt Eesti ja Setumaa (Petserimaa) aladele jõudnud õigeusu ajaloo 11. sajandist kuni 1840. aastateni, mil Vene Õigeusu Kirikuga hakkasid massiliselt liituma ka luteri kirikusse kuuluvad eestlased. Enne seda kirikuvahetusliikumist moodustasid kohalike õigeusu ja vanausuliste koguduste liikmeskonna peamiselt Eestis elavad või peatuvad venelased ning Setumaa kogudustes setud ja venelased. Lisaks käsitletakse Virumaa nn poluvernikuid. Artiklis vaadeldakse õigeusu kirikute, kloostrite ja kabelite (sh setu tsässonate) rajamist praeguse Eesti Vabariigi ja Venemaa Pihkva oblasti Petseri rajooni territooriumile (setude asualale). Artiklit täiendavad vanimatest säilinud õigeusu sakraalehitistest aastail 2007–2010 välitöödel tehtud fotod.

Märksõnad: õigeusk, õigeusu sakraalehitised, Eesti, Setumaa, tsässonad, poluvernikud

Sissejuhatus

Järgnev artikkel annab ülevaate õigeusu sakraalehitiste ajaloo Eestis alates 11. sajandist kuni 1840. aastateni, mil Vene Õigeusu Kirikuga (edaspidi VÕK) hakkas esmakordselt massiliselt liituma ka eestlasi. Kuni 1845. aastal puhkenud õigeusku siirdumiseni Lõuna-Eestis oli õigeusk Eestis seotud eeskätt siinsete venelaste ja setudega, samuti Ida-Virumaa nn poluvernikutega. Artiklis keskendutakse erinevate vene õigeusu kirikute ja kabelite (sh setu tsässonate) rajamisele praeguse Eesti territooriumile kuni 1845. aastani.

Erilise tähelepanu all on õigeusu sakraalehitiste ajalugu alates 18. sajandi algusest kuni 1840. aastateni, kuna selle perioodi kohta pole ilmunud põhjalikumaid käsitlust ei Eesti kirikuloolastelt ega ka õigeusu positsioonidelt kirjutatavalt autoritelt.² Varasema perioodi õigeusu kohta kirjutatust tuleb esile tõsta Anti Selarti publikatsioone, kus käsitletakse keskaegseid õigeusu kirikuid ja kloostreid, ning setude õigeusu ja tsässonate puhul Heiki Valgu artik-

leid.³ Alates 17. sajandi lõpust Eestis elanud vene vanausuliste varasemast ajaloost Eestis on ilmunud mitmeid käsitlusi (vt Moora 1964; Rihter 1976; Ponomarjova 1999; Pentikäinen & Raudalainen 1999; Otšerki 2004, 2008; Plaat 2005; Ponomarjova & Šor 2006). Käesolev kirjutis ei hõlma vanausuliste ajalugu ja nende palvemaju ning skeete (ehitatud Eestis alates 18. sajandist⁴), samuti alates 1840. aastatest Eestisse jõudnud nn ühisusuliste kirikut⁵, sest see väärrib kindlasti eraldi artiklit või raamatut. Küll aga tuleb juttu õigeusklikest praegusel Ida-Virumaal alates 16. sajandist (sh nn poluvernikutest). Käsitletakse ka õigeusku Setumaal, mis oli juba enne Eesti territooriumi liitmist Venemaaga (Põhjasõja tulemusel 18. sajandi algul) olnud sajandeid kas osaliselt või täielikult allutatud Venemaale (Pihkvale) ning seega ka õigeusu otseses mõjusfääris, erinevalt muust Eestist. Setude õigeusk ja sakraalehitised (Irboska, Petseri ja Mõla kloostrid, kirikud ja tsässonad) on muu Eesti õigeusuga võrreldes siiski täiesti eraldi teema, mida siinkirjutajal on plaanis käsitleda mujal pikevalt. Seetõttu keskendutakse käesolevas kirjutises ka setude õigeusu puhul eeskätt nende kirikute ja tsässonate rajamisele.

Andmed õigeusu pühakodade rajamisest antud perioodil (kuni 19. sajandi keskpaigani) on lünklikud ja kohati ka kahtlased või vaieldavad. Artikli üks eesmärk on esitada võimalikke ja vaieldavaid varasemate õigeusu pühamute ehitamise daatumeid, pakkumaks ainet edasiseks sellealaseks uurimistööks.

Praeguseni säilinud õigeusu kirikud ja kabelid on tekstis esile toodud allajoonituna, eristamaks neid tänaseks hävinud sakraalehitistest, millest samuti artiklis juttu tuleb.

Artiklis esitatakse fotod kõigist autorile teadaolevalt enne 1840. aastaid ehitatud ja tänaseni säilinud kirikutest, samuti vanematest setu tsässonatest praegusel Eesti Vabariigi territooriumil. **Lisas 1** (vt artikli veebiväljaannet) esitatakse võrdluseks ka fotod kõige varasematest, 14.–19. sajandil ehitatud ja setudega seotud õigeusu kirikutest tänase Venemaa territooriumil, mis pärast Tartu rahu 1920. aastal kuulus Eesti koosseisu Petseri maakonnana. Kõigi fotode autor on Arne Maasik ja need on pärit siinkirjutaja juhitud ekspeditsioonidest aastatel 2007–2010.⁶

Õigeusk ja õigeusu sakraalehitised Eestis 11.–18. sajandil

Praegusel Eesti alal on õigeusku levitatud ja vähesel määral kohalikke elanike õigeusku ristitud alates 11. sajandist, seega enne kui Eesti langes sajanditeks roomakatoliku kiriku ja seejärel luterliku kiriku mõjusfääri (v.a Setumaa). Eeskätt õigeusklike autorite poolt esitatud väited kahe õigeusu kiriku rajamisest 11. sajandil **Jurjevis (Tartus)** on vaieldavad, kuid välistada seda

ei saa (vt Berens 1974: 393; Õigeusu hingekarjased 2002: 11; Phidas 2002: 267; EÕK 2007: 22, 58; Aim 2007: 16; Sild 1931/32: 106, 112–113). Juhul, kui venelaste valduses olnud Jurjevis ka oli ajavahemikus 1030–1061 õigeusu kirikuid, on need pühamud arvatavasti kadunud hiljemalt pärast 1061. aastat, sest 11. sajandi vene asustuse ja 13. sajandi keskaegse linna vahelist järjepidevust Tartus pole (vt Tvauri 2001: 212–213, 250–254).

Nähtavasti alates 13. sajandist on Tartus aga tõepoolest tegutsenud kaks õigeusu kirikut. Seda kinnitavad arheoloogilised andmed ning alates 15. sajandist ka kindlamad kirjalikud allikad. Tartu keskaegsed Püha Nikolai ja Püha Georgi kirik⁷ kuulusid Pihkva ja Novgorodi kaupmeestele. Nende vene linnade kaubandussuhted ja lepingud Hansa Liitu kuuluvate Tallinna ja Tartuga hõlmasid ka õiguse rajada seal oma kirikud (vt Selart 2006: 9–10; 2009: 283–284).

Venelaste Püha Nikolai õigeusu kirikut **Revalis (Tallinnas)** on usaldusväärsemates allikates esimest korda mainitud 1371. aastal. Nikolai kirik on erinevate allikate kohaselt mitmel korral hävinud ja uuesti üles ehitatud⁸ ning Rootsi aja lõpuks 17. sajandil oli see ainsaks tegutsevaks õigeusu kirikuks toonasel Rootsi valduses oleval Eesti alal. Teised õigeusu kirikud (sh Tartus ja Narvas) olid hiljemalt 1680. aastateks ilmselt lagunenu (Aleksius II 1999: 119–120; Õigeusk Eestimaal⁹), küll aga eksisteeris mitmeid kabeleid praeguse Ida-Virumaa alal. Tallinna Nikolai kirik püsis kuni 19. sajandi alguseni (Berens 1974: 363–365; Pantelejev & Kormašov & Kormašov 2002: 28–30).

Setumaal tegutses 18. sajandi alguseks kümneid kirikuid, kloostrid ja tsässonaid. Nendest õigeusu pühakodadest on Petserimaal tänaseni säilinud 14.–17. sajandil ehitatud kaks Nikolai kirikut ja Jumalaema Sündimise kirik Irboskas, Kulkna (Kolpino) saare kirik, Mõla kloostri varemed ja kirik, Senno ja Taeluva (Tailova) kirikud ning mitmed 1473. aastal rajatud Petseri kloostri kirikud.¹⁰ Kõik nad asuvad tänapäeval Venemaa Pihkva oblasti Petseri rajoonis (nende kirikute fotosid vt lisa 1 artikli veebiversioonis).

Kõigist säilinud õigeusu kirikutest Eestis Tartu rahu piirides on vanim Irboska kivilinnusesse 1340. aastatel ehitatud Irboska Püha Nikolai peakirik, mille koguduses oli 1930. aastateks koos venelastega ka arvukalt setusid ja eestlasi nagu ka 16. sajandil ehitatud Mõla ja Kulkna (Kolpino) kirikute ning 1697. aastal valminud Taeluva kiriku segakogudustes.¹¹ Seega on nende kirikute puhul tegu vanimate säilinud setu (eesti) õigeusu kirikutega, kus tänapäevaks tegutsevad vaid venekeelsed kogudused. Sajandite vältel on neid vanimaid Petserimaa kirikuid korduvalt ümber ehitatud ja renoveeritud, mistõttu nad on osa oma algsest ilmest kaotanud.

Tänase Eesti Vabariigi piiresse jääva Setumaa osa vanimad säilinud sakraal-ehtised pole aga kirikud, vaid 17. sajandi lõpukümnendil ehitatud Mikitamäe

Foto 1. Uusvada Nahtsi (Anastassia) tsässon Setumaal. Valminud tõenäoliselt 1698. aastal. Arne Maasiku foto 2008.

Foto 2. Uusvada Nahtsi (Anastassia) tsässona pühasepildid 2008. aastal. Arne Maasiku foto 2008.

Foto 3. Mikitamäe Toomapühapäeva tsässon (setudele tuomapühapäävä ehk ollõtuspuhä ehk kõllapühapäävä ehk väiko lihavöödõ) Setumaal. Valminud tõenäoliselt 1694. aastal. Arne Maasiku foto 2008.

Toomapühapäeva ja Uusvada Nahtsi (Anastassia) tsässon. Dendrokronoloogilise dateerimismeetodi järgi on esimene ehitatud tõenäoliselt 1694. aastal (tegu on seega Mandri-Eesti teadaolevalt vanima sakraalse puitehitisega¹²) ja teine 1698. aastal (vt Läänelaid & Raal & Valk 2005). Teised Setumaa Eesti poolel säilinud tsässonad on rajatud ilmselt 18. sajandil ja hiljem.

Praeguseks hävinud tsässonaid ehitati Setumaale varemgi.¹³ Hävinud on ka paljud Setumaale alates keskajast ehitatud puukirikud. Nii on teadaolevalt vanimast hävinud puukirikust peamiselt setudega asustatud aladel – Väraska õigeusu kirikust – teateid juba 16. sajandi lõpust (peamiselt venelastega asustatud Setumaa aladele rajati puukirikuid varemgi). Saatserinna vanim puudust kirik ehitati 1673. aastal.¹⁴

Ammu on kadunud ka Petseri kloostri iguumeni Korneliuse poolt Liivi sõja algupoolel (enne 1570. aastat, mil Kornelius hukati, pärimuse järgi Ivan Julma käe läbi) tänapäeva **Võrumaale**, peamiselt eestlaste asualale rajatud Tabina Issanda Sündimise Kirik ning Hagujärve (Kirikumäe) Kolmainu Kirik (Vastseliina lähistel). Võimalik, et Kornelius rajas õigeusu kiriku ka Vastseliinasse ning isegi tänasele **Valgamaale** Aheru järve äärde (Setumaa 1928: 356–357; Kase 1999; EÕK 2007: 58–60; Tihhon 2007: 20; Setumaa 2 2009: 243). Korneliusest ja tema hukkamisest Ivan Julma poolt on lisaks kloostripärimusele ka

setude rahvaluules mitmeid legende ja versioone (Petseri vägimehest ja kirikuehitajast iguumen Korneliusest, vt Muistendid 1963: 315jj).

Lisaks Petseri kloostrirajatud kirikutele püstitasid edasitungivad venelased Liivi sõja ajal (1558–1583) pärast suure osa keskaegse Liivimaa vallutamist õigeusu kirikuid ka mitmetesse Eesti linnadesse ja teistesse keskustesse. Anti Selarti järgi rajati kirikud või vähemalt kabelid koguni kõikidesse Vene tugipunktidesse ja mõnes piiriäärses piirkonnas ka maale (Selart 2006: 9; Setomaa 2009: 243). Enamasti rajati need kõigepealt sõjaväe ja teenisaadlike vajadusteks. Patriarh Aleksius II kirjutab, et Rootsi kuningas käskis 1581. aastal oma väepealikel Liivimaa linnade ja maade vallutamisel halastada vene kirikutele ja kloostritele, mida olevat eriti palju olnud **Tartu ümbruskonnas**.¹⁵ Andmeid neist, tihti arvatavasti sõjaväe välikirikutest ja ajutistest kirikuteks muudetud hoonetest on säilinud vähe. Küll on aga teada, et Tartus, mis oli üle kahekümne aasta venelaste võimu all (1558–1582), tegutsesid tõepoolest Liivi sõja ajal vähemalt üks õigeusu klooster (B. Russowi andmeil aga kloostrid 1578. aasta Rootsi sõjakäigu ajal) ja mitmed kirikud. Nimeliselt on teada Tartu Kristuse Ülestõusmise mungaklooster, mille tõenäoliselt puidust hooned ehitati pärast kloostrirajamist 1558. ja 1570. aasta vahel. Teenistused seati Tartus vahetult pärast linna vallutamist sisse “oma kirikus”, arvatavasti siis keskajast pärit ja nüüd uuesti kasutusele võetud Nikolai kirikus ja kohe alustati ka uue ehitust. See ei jäänud ainsaks, vene kirikuid ehitati veel Emajõe põhjakaldale, kus tekkis uus vene eeslinn. Nimeliselt on teada Issandamuutmise kirik. Arvatavasti oli tegu puithoonetega, mis Tartu Poola võimu all olles lammutati ehitusmaterjaliks või kütteks pärast vene vägede ja koos nendega ka suurema osa vene elanikkonna lahkumist. 1580. aastatel on veel alles olnud Tartusse Liivi sõja ajal ülejõele rajatud vene kaubahoovi kaupmeeste kabel (vt Selart 2006: 10–15, 18, 20–21).

Mitmel pool Liivimaal jäid aga vene kirikud vähemalt mõneks ajaks püsima. **Viljandis** oli 1599. aastal alles kaks arvatavasti Liivi sõja ajal ehitatud vene õigeusu kirikut, mida kasutasid luteri ja katoliku kogudused.¹⁶ Vastseliinas on Poola võimu esimesel kümnendil linnusest vene vaimulikele palkagi makstud (Selart 2006: 21).

Narvas rajati pärast linna vallutamist venelaste poolt 1558. aastal Ivan IV käsul kaks kirikut (üks Ivangorodi kindlusse ja teine Narva linna). Need kirikud tegutsesid kuni rootslaste 1581. aasta vallutuseni (Ivask & Sinjakova 2005: 10–11) Varsti pärast muu Kirde-Eesti vallutamist 1558. aastal ehtasid venelased õigeusu kiriku ka **Vasknarva**, kus võis samuti eelnevalt olemas olla õigeusklik venelaste kogukond. Otu (Otto) Liivi uurimuse järgi ehitati Vasknarva Kolmainu kirik, mis Rootsi ajal veel mõnda aega alles püsis (Liiv 1928: 16, 73–74; Moora 1964: 44; Selart 1998a: 69–70).¹⁷

Pärast venelaste kaotust Liivi sõjas ja 1582.–1583. aasta vaheperioodid Poola ja Rootsi vahel jagati Eesti Poola ja Rootsi vahel ning enamik venelasi lahkus. Rajatud kirikud hävitati või lagunesid. Näiteks Tartu keskaegse Nikolai kiriku varemed püsisid veel 17. sajandi algulgi, mil rootsi võimud tagastasid varemed Tartusse alles jäänud vene kogukonnale, kes aga kirikut taastada ei suutnud (Berens 1974: 393).

Samas on Rootsi ajast teada ka uue õigeusu kiriku rajamine **Vastseliinasse**. Nimelt olid venelased aastail 1656–1661 Vene-Rootsi sõjas Vastseliina luterliku kiriku maha põletanud ning Vastseliina linnuse ette õigeusu kiriku ehitanud. See moskvalaste kõrtsiks nimetatud ehitis oli pärast sõja lõppu ka luteri kirikuks (Kõpp 1959: 97; Setomaa 2 2009: 455).

Lisaks praegusele Petserimaale ja Liivi sõja ajal Eestimaa rajatud pühakodadele on hiljemalt 16. sajandil kerkinud kirikuid ka Eesti-Venemaa piiril aladel ja praegusel **Ida-Virumaal**. Hiljemalt 16. sajandiks oli Narva jõgi saanud küll piirijõeks õigeusu ja katoliku maailma vahel, kuid õigeusklikud venelased (ja ehk osalt õigeusku läinud vadjalasedki) elasid ka lääne pool jõge.¹⁸ 1492. aastal rajasid venelased jõe idakaldale Ivangorodi kindluse, kuhu novgorodlased ehitasid ka õigeusu kiriku(d). Jumalaema Uinumise kirik võis ühe hinnangu kohaselt olla kindlusesse rajatud juba 15. sajandi lõpul, teiste hinnangute kohaselt 16. sajandil.¹⁹

16. sajandisse ulatub pärimus Jumalaema ilmumisest Kuremäel ja ilmumiskohast leitud Jumalaema uinumise imettegevast ikoonist. Ilmselt 16. sajandi teisel poolel rajasid kohalikud vene talumehed samasse kohta Pühal mäel (Pühtitsa) väikese puukabeli, mida järgnenud Rootsi ajal korduvalt lõhuti.²⁰ Rootsi võimu ajal on aga sellele vaatamata edasi kestnud rahvarohked kogunemised Pühtitsa kabeli juures igal aastal 15. (28). augustil ehk Jumalaema uinumise päeval (Liiv 1928: 81; Pühtitsa 1991: 3). Arvatavasti on kabeli juures kogunenud ja rüüstamiste järel selle taastanud peamiselt kohalikud õigeusklikud venelased ning kabel tegutses kuni 19. sajandini.²¹

Rootsi võimud olla sõdurite abil lõhkunud õigeusu kabeleid ka Vaivaras, Jõhvis ja mujal tänasel Ida-Virumaal (Aleksius II 1999: 120). Otu Liiv mainib Jõhvi luterliku pastori kaebust aastast 1652, et peale Kuremäe kabeli peavad venelased teenistusi ka Illuka mõisa Lähtepää küla vana kabeli ja Viru-Nigulas Maarja kabeli juures. Iga-aastastest kokkutulemistest Pühtitsa kabeli juures on kuulda ka 17. sajandi teisest poolest, mil igal aastal toimus Kuremäel suur rahvakogunemine, mille vastu ei aidanud ka kohalike pastorite pingutused ja ähvardused ega kubermanguvalitsuse keelud. 1699. aastal teatas Jõhvi pastor, et iga-aastasele suurele ebaususe peole 15. augustil koguneb rahvast mitmest kihelkonnast ja isegi Venemaalt. Eriti rahvarohketeks muutusid need kogunemised 18. ja 19. sajandil ning hiljemalt neil sajanditel on Kuremäe (Püh-

titsa) kabeli juures koos venelastega kogunenud ka rohkelt eestlasi,²² ilmselt on nad seda teinud aga varemgi.

Osa Ida-Virumaa venelastest ja nende järeltulijaist on suuremal või vähemal määral eestistunud ja neid on hakatud kutsuma nn poluvernikuteks (nagu ka setusid venelaste poolt).²³ Tegu on Narva jõe ja Peipsi järve põhjakalda vahelisel alal elanud (osaliselt) eestistunud venelastega. Jüri Truusmanni hinnangul rändasid venelased ehk poluvernikute esivanemad sinna Venemaalt 16.–17. sajandil (Truusmann 2002: 179). Ott Kursi järgi rändasid õigeusklikud venelased sellesse piirkonda juba varem, 13.–16. sajandini, ning Rootsi ajal ehk 17. sajandil siirdus ilmselt enamik Iisaku kandi venelasi luteri usku ja eestistus seejärel, vaatamata järgnenud Vene tsaarivõimu katsetele neid n-ö (taas)venestada. Venekeelseteks jäid vaid järveäärsete külade elanikud (Kurs 2006: 102). Poluvernikuteks on neid hakanud arvatavasti nimetama õigeusklikud venelased sellest ajast, kui nad on hakanud käima peamiselt luterlikus kirikus ja saanud luterliku koguduse liikmeteks, samal ajal kui osa neist järgis edasi paljusid õigeusu kombeid ning kasutas eesti keele kõrval edasi ka vene keelt.²⁴

Jelizaveta Rihteri ja Aliise Moora järgi ilmus märkimisväärne vene asustus Peipsi järve läänekaldale 17. sajandi algul, osa neist eestistus ja osa jäi venelasteks ning õigeusklikeks (vt Moora 1964: 51–56, 60; Rihter 1976: 13). Otu Liivi uurimuse kohaselt oli kagupoolne Alutaguse (Vasknarva) kandi venekeelne rahvas (eriti Narva jõe äärsetes külades) 17. sajandil vaid vormiliselt luterlased (kuuludes kaugete Narva ja Vaivara luterlike koguduste alla), sest kohapeal puudus vene keelt mõistev pastor. Selle kandi rahvas käis hoopis üle Narva jõe õigeusu kirikus või tulid õigeusu preestrid üle jõe nende juurde. Arvatavasti peamiselt Alutaguse venelastele asutati Vasknarvas 1640. aasta paiku luterlik kogudus, luteri jutlustajaist Vasknarvas on O. Liivil andmeid kuni 1658. aastani. Pärast seda on iseseisva koguduse tegevus lakanud. Jõhvi pastori Thomas Kniperi andmeil oli 1698. aastaks sealkandis külasid, mis ametlikult ühegi kiriku alla ei kuulunud (nähtavasti Vasknarva, Vihtitsa jt külad) ja kuhu venelased olid püstitanud oma kabeli, mille eesotsas oli üle jõe kohal käiv õigeusu preester. Sealkandis talitatud 17. sajandi lõpul üsna vabalt õigeusu kommete järgi.

Iisaku kandi rahvas kuulus aga 17. sajandil Jõhvi luteri koguduse alla, kohapeal oli luterlik kabel ja köster²⁵ ning kohalikud luterlastest venelased pidid mõistma eestikeelset jutlust (Liiv 1928: 74jj, 86–87, 124).

Võrdluseks olgu mainitud, et varaseim vanausuliste asustus tekkis Alutaguse piirkonnas Narva jõe ääres Mustajõe külas 17. sajandi lõpupoole. Moora hinnangul oli see varaseim asustus väiksearvuline, Rihteri kogutud andmetel aga küllaltki suur, sest aastail 1684–1685 olevat esimese, umbes 50-inimeselise üle Rootsi piiri põgenenud vanausuliste kogukonnaga liitunud Narva jõe

ääres veelgi põgenikke erinevatest Novgorodi küladest. Kokku võis 17. sajandi lõpul olla Narva jõe äärseid vanausulisi üle saja (Liiv 1928: 35–36, 84; Moora 1964: 49; Rihter 1976: 14–16).²⁶

17. sajandi lõpul jõudsid esimesed vanausulised ka Mustvee kanti. Peipsi lääneranniku külad olid 17. sajandil siiski veel valdavalt eestlaste (kaluri)külad. Vaid üks 17. sajandil selles piirkonnas tekkinud küla – Nina (*Nos*) küla – kujunes ning jäigi vene ja õigeusu külaks (Moora 1964: 60). Enamik vanausuliste asundustest tekkis Peipsi läänekaldal 18. sajandil, ja need on oluliselt mõjutanud ka õigeusu kiriku tegevust piirkonnas.

Küllap algas venelastest õigeusklike eestistumise protsess luterliku Rootsi ajal ja süvenes õigeuskliku Venemaal võimuperioodil, sest tsaarivõim tagas 18. sajandil kohalikule luterlikule kirikule tema senise valitseva seisundi maa-elanikkonna seas.

Õigeusu pühamud Eestis alates Vene riigi koosseisu minekust 18. sajandi algul kuni 1840. aastate kirikuvahetusliikumiseni

Eeltoodu põhjal võib oletada, et Rootsi aja lõpuks võis eestlaste sekka olla levinud õigeusu mõjusid Setumaalt ja Ida-Eesti vene kogukondadelt. Samas oli see mõju ilmselt väga vähene, v.a ehk Ida-Virumaa segaasutusega aladel. Pärast 1700. aastal alanud Põhjasõda asus õigeusk koos vene vägedega uuele sissetungile. Ometi jäi Põhjasõjaga Venemaa poolt vallutatud Eesti alal domineerivaks kirikuks luterlik kirik, mille õigused ja privileegid kinnitas Uusik-aupunki rahuleping 1721. aastal. Samas oli garanteeritud ka õigeusu vaba ja takistamatu levitamine Baltimaades. Luterliku kiriku suhtes jäi Eestis kuni 1832. aastani kehtima Rootsi kirikuseadus. Kuigi luterliku kiriku valitsevat seisundit piirasid tsaarivõimu mitmed õigeusu kiriku huvidest lähtuvad korraldused,²⁷ jäi kuni 1840. aastate massilise õigeusu kirikusse siirdumiseni Lõuna-Eestis õigeusk peamiselt sakslastest mõisnike võimu all olevast ning luterlikku kirikusse kuuluvast talurahvast kaugele. Jätkuvalt oli õigeusk peamiselt Eesti- ja Liivimaa kubermangudes elavate venelaste usuks ja mida aeg edasi, seda enam ka Pihkvamaa piiridesse jäänud setude usuks. Samas kasvas Eesti suuremates keskustes õigeusu kiriku mõju ning ka enne 1845. aastal alanud kirikuvahetusliikumist²⁸ rajati kümneid uusi kirikuid ja kabeleid.

Põhjasõja puhkedes 1700. aastal hakati koos vene vägede tulekuga rajama ka õigeusu pühamuid. Algselt võtsid pealetungivad venelased endi kasutusse luterlikke (endisi katoliiklikke) kirikuid ja kujundasid need ümber õigeusu pühamuteks (näiteks **Narvas, Tartus, Pärnus ja Tallinnas**) või rajasid aju-

tisi jumalateenistuse pidamise paiku. Nii on pärast Tartu vallutamist 1704. aastal sõjaväe poolt üle võetud Jaani kirik ja hakatud seal pidama õigeusu teenistusi.²⁹ Narvas toimusid aastail 1704–1708 õigeusu teenistused varem rootsi kogudusele kuulunud Toomkirikus, mis muudeti Aleksander Nevski õigeusu kirikuks³⁰ (Ivask & Sinjakova 2005: 11).

Tsaar Peeter I on Narvas 1708. aastal osa võtnud 15. sajandil ehitatud ja kuni 1704. aasta vallutuseni saksa kogudusele kuulunud Jaani (Johannese) kiriku pühitsemisest Issanda Muutmise kirikuks. Õigeusu pühamuna (peakirikuna) tegutses see kirik kuni hävimiseni 1944. aasta pommitamises.³¹

Peagi hakati rajama ka uusi kirikuid. **Tartusse** ehitati juba 1704. aastal endise Nikolai kiriku asukohale puust kirik Jumalasünnitaja auks (andis hiljem alguse Uspenski kogudusele) ja Georgi hospitalikirik, mille edasisest saatusest andmeid pole (Berens 1974: 394).

Foto 4. Tallinna Issanda Muutmise kirik, pühitsetud 1734. aastal. Eelnevalt 13. sajandil rajatud tsistertslaste naiskloostri kirik ja Rootsi ajal luterlik kirik, sajandite jooksul korduvalt ümber ehitatud. Arne Maasiku foto 2009.

Pärast sõjategevuse lõppu ja Eesti ala Vene riigi koosseisu minemist 1710. aastal asutati Eesti- ja Liivimaa kubermangudes elavatele venelastele oma õigeusu kogudusi ja kirikuid eeskätt linnades. Peale luterliku Rootsi võimuperioodi üle elanud Nikolai kiriku³² peeti **Tallinnas** õigeusu teenistusi algusest (endistes) luterlikes kirikutes: aastatel 1710–1716 Mihkli kirikus (Rüütli tänaval) ja alates 1716. aastast endises keskaegses roomakatoliku naiskloostri (tsistertslaste kloostri) peakirikus, mis Rootsi ajal oli olnud Rootsi sõjaväe Mihkli kirikuks. Viimane pühitseti pärast ümberehitust 1734. aastal Issanda Muutmise pühade auks ning oli kuni 1900. aastani peakirik (katedraal). Torn ehitati kirikule 1776. aastal, praegused aknad, peauks ja katusekuppel valmisid aastail 1827–1830.³³

Algselt peamiselt sõjaväelastelepüstitati peagi ka uued kirikud. Tallinna Jumalasünnitaja Sünnimise (Kaasani) garnisonikirik ehitati ja pühitseti 1721. aastal. See praegusel Liivalaia tänaval asuv puukirik on vanim tänaseni säilinud õigeusu kirik Eestis ja vanim puidust sakraalehtis Tallinnas. Kirik ehitati ümber ja remonditi 19. sajandi esimesel poolel (Vladimir Berensi järgi

Foto 5. Jumalasünnitaja Sündimise (Kaasani) kirik Tallinnas, pühitsetud 1721. aastal. Arne Maasiku foto 2009.

1835). Hoone vooderdati väljast laudadega ja nii interjööri kui ka eksterjööri anti ajastule iseloomulik klassitsistlik ilme.³⁴ 1734. aastaks valmis Tallinnas Püha Teodoros Väeülema puukirik, mis eksisteeris 1842. aastani (EÕK 2007: 26, 40; Aleksius II 1999: 120–122, 144–145; Berens 1974: 351).

Vanuselt teise tänaseni säilinud spetsiaalselt õigeusu kirikuks rajatud hoone Tallinnas ehitasid vene mereväelased sadama lähiste aastatel 1752–1755, pärimuse kohaselt uppunud laeva rusudele. Algselt mereväe kirikuna rajatud Püha Siimeoni ja naisprohvet Hanna kirikut remonditi ja ehitati korduvalt ümber, 1870. aastal sai puidust hoone oma praeguse mahu, ristikujulise põhiplaani ja puitdekooriga historitsistliku

Foto 6. Püha Siimeoni ja naisprohvet Hanna kirik Tallinnas, valminud 1755. Aastast 2007 EAÕK peakirik ehk katedraal. Arne Maasiku foto 2009.

Foto 7. 2007. aastaks restaureeritud Tallinna Püha Siimeoni ja naisprohvet Hanna kiriku sisevaade. Arne Maasiku foto 2009.

Foto 8. Püha Piiskopi ja Imetegija Nikolai kirik Tallinnas, pühitsetud 1827. Arne Maasiku foto 2009.

fassaadilahenduse. Selle kiriku hilisem ajalugu on üks pööreterohkemaid Eesti õigeusu kirikute seas. Nõukogude ajal lõhutud ja spordisaaliks muudetud hoone rekonstrueeriti taas õigeusu kirikuks aastail 2001–2007.³⁵

Mitu õigeusu pühamut rajati Tallinna ka 18. sajandi teisel ja 19. sajandi esimesel poolel,³⁶ nende hulgas ka tänaseni säilinud 1827. aastal pühitsetud Püha Piiskopi ja Imetegija Nikolai kirik. Just see kirik rajati keskajast pärit ja teadaolevalt toonasel Eesti alal ainsa õigeusu kirikuna Rootsi aja üle elanud, kuid 19. sajandi alguseks varisemisohhtlikuks lagunenud Nikolai õigeusu kiriku asemele (Berens 1974: 364–365). Uut kirikut sooviti ehitada juba

1804. aastal aga ehitati alles 1822–1827 (tööd venisid pikaks rahapuudusel). Vene tänavas asuv klassitsistlike joontega kuppelkirik valmis šveitsi päritolu Peterburi arhitekti Luigi Rusca projekti järgi (Pantelejev & Kormašov & Kormašov 2002: 26–36; Tallinna kirikud 2009: 43).

Tartus oli 1704. aastal linna vene vägede poolt vallutamise järel rajatud puukirik 1749. aastaks peaaegu lagunenud. 1752. aastal alustati uue puukiriku ehitust ja Maarja Taevamine-mise (teistel andmetel Jumalaema Uinumise) kirik pühitseti 1754. aastal. 1771 rajati selle kiriku kõrvale veel teinegi kirik, mõlemad hävisid 1775. aasta tulekahjus. Uus, tänaseni säilinud Jumalaema Uinumise (Uspenski) kirik ehitati aastail 1776–1783 Novgorodi arhitekt Paul Spekle projekti järgi,³⁷ vahepeal peeti teenistusi sõjaväele kuuluvas koolihoones (Berens 1974: 395; EAÕK piiskopkonnad).

Lisaks Tallinnale ja Tartule rajati ka teistes Eesti linnades ja asundustes enne 19. sajandi keskpaika uusi õigeusu kogudusi ja kirikuid, eeskätt kohalike venelaste (peamiselt sõjaväelaste, ametnike ja nende perede) jaoks. 18. sajandil ja 19. sajandi algul ehitatud kirikutest on tänaseni säilinud Pärnu, Paldiski, Kuressaare ja Võru kirikud, tollal ehitatud Narva-Ivangorodi kirikud on kõik hävinud.

Pärnus võeti pärast Eesti ala liitmist Venemaaga 1710. aastal õigeusu teenistuste läbiviimiseks kasutusele eesti luterliku koguduse Jaani kirik, mis pühitseti Uspenski kirikuks. See kogudus pani ka aluse tulevasele Katariina kogudusele. Lisaks ehitati varsti pärast 1710. aastat uus puust Aleksander Nevski garnisonikirik ja 1740. aastatel ehitati selle asemele uus puukirik (te-gutses 1749–1791).

Tänaseni säilinud õigeusu kivikiriku ehituseks andis käsu 1764. aastal Pärnut külastanud keisrinna Katariina II, kes ka rahastas ehitust. Barokkstiilis pühamu (osa kunstiloolaste hinnangul stiilipuhtaim ja rikkalikem barokk-kirik Eestis) rajati arhitekt Pjotr Jegorovi projekti järgi aastail 1764–1768 ja see pühitseti Suurmärter Katariina kirikuks aastal 1769. Kirikus asub 18. sajan-

Foto 9. Jumalaema Uinumise (Uspenski) kirik Tartus, pühitsetud 1783. Arne Maasi-ku foto 2007.

Foto 10. Suurmärter Katariina kirik Pärnus, pühitsetud 1769. Arne Maasiku foto 2009.

dist pärinev kolmerealine ikonostaas (Pärnumaa 2001: 17; Berens 1974: 305–306; EÖK 2007: 54; Aleksius II 1999: 143)

Peeter I poolt **Paldiskisse** rajatud sadama juurde loodud asundusse püstitati 1721. aastal telkkirik vene sõjaväelaste ning Venemaalt sadama- ja kindlustustöödele saadetud tööliste (sh sunnitööliste) jaoks. 1728. aastal ehitati neile puukirik ja aastail 1784–1787 valmis uus Georgi kirik (arhitekt J. Moor). Uus ikonostaas saadi 1807, suurem ümberehitus toimus kirikus 1869. aastal, mil ehitati kõrge kella-

torn ja altarikuppel (juba 1939. aastal Paldiskis alanud nõukogude okupatsiooni ajal maha võetud). Rahvusliku koosseisu (peale vanausuliste ja vene sunnitööliste järeltulijate ka eestirootslased) ning ajaloo poolest on Paldiski kogudus üks omapärasemaid Eesti õigeusu ajaloos.³⁸

Foto 11. Püha Georgi kirik Paldiskis, pühitsetud 1787. Arne Maasiku foto 2009.

Foto 12. Kuressaare Püha Nikolai kirik, pühitsetud 1790. Arne Maasiku foto 2007.

1710. aastal koos Saaremaa liitmise-ga Vene tsaaririigi koosseisu tekkis venelastest koosnev õigeusklike kogukond ka tulevases peamises Eesti õigeusu kes-kuses Saaremaal (õigeusust Saaremaal vt lähemalt Plaata 2003). Selle moodus-tasid peamiselt **Kuressaarde** asunud vene garnisoni soldatid, võimuesindajad, kaupmehed ja käsitöölised oma perede-ga. Kuni 18. sajandi keskpaigani ei ol-nud Saaremaal alaliselt elavat õigeusu vaimulikku ega kogudust. Nii toimetas õigeusklike palvel laste ristimist ja lau-latamist hoopis luteri pastor. Laste õi-geusu kombe kohane salvimine võidi aga

läbi viia hiljem, kui õigeusu preester saart külastas. Usutalituste toimetamist luteri pastorite poolt on õigeusu preestri puudumisel esinenud ka mujal Liivi- ja Eestimaal (Aleksius II 1999: 148–149).

Kogudus asutati kohalike õigeusklike ja 1746. aastal Saaremaa maapeali-kuks saanud Heinrich Johann von Tunzelmanni tungival palvel ning tsaarin-na Jelizaveta käsul Kuressaarde alles 1747. aastal. Sellest aastast said saare õigeusklikud endale alalise preestri. Algselt kasutas kogudus sõjaväe välikiri-ku, 1748.–1749. aastal ehitati Kuressaare kindlusesse uus Püha Nikolai puu-kirik, kus peeti teenistusi kuni praeguse Püha Nikolai kivikiriku valmimiseni (ehitati 1786–1790). Suurem ümberehitus toimus 1847. aastal, mil kirik oman-das ristikujulise põhiplaani (Berens 1974: 165–166; Toon 1997: 4–6; Aleksius II 1999: 148–149). Kuressaare vene kogudus jäi väiksearvuliseks kuni 19. sajand-i keskpaigani. Vääril-mainimist, et hiljemalt 19. sajandil on Saaremaal ela-nud ka duhhoboore jt vene õigeusu kiriku “sektide” esindajaid, kelle Vene võimuesindajad olid saatnud Saaremaale asumisele (Aleksius II 1999: 601).

Narva ja ida pool Narva jõge asuvasse **Ivangorodi** ehitati 18. sajandil neli uut õigeusu kirikut, neist kolm Ivangorodi (Jaanilinna). Kolm neist olid alg-selt polgu- ja üks garnisonikirik (Ivask & Sinjakova 2005: 14–15). Lisaks va-remmainitud Narva Issanda Muutmise kogudusele rajati ka uusi, kuid kõik need kirikud on tänaseks hävinud. Narva kirikutest on tänapäeval vanim säi-linud kirik aastatel 1890–1896 ehitatud Narva Kristuse Ülestõusmise kirik, mis elas ainsana üle 1944. aasta pommitamise.³⁹

*Foto 13. Püha Suurkannataja Ekaterina kirik Võrus, pühitseti 1804.
Arne Maasiku foto 2008.*

Võrru ehitati kivist kirikut vaheaegadega aastatel 1793–1804.⁴⁰ Algselt vaid venelastest koosnev kogudus asutati juba 1793. aastal, kuid see asus tegelikult tegutsema 1804. aastal, kui vastvalminud Püha Suurkannajata Ekaterina kirikus asus teenima koguduse esimene preester. Barokielementidega varaklassitsistliku hoone arhitekt oli arvatavasti Liivimaa kubermangu arhitekt Matthias Schons ja ehitusmeistriks kohalik elanik Johann Karl Otto. Arvukad ikoonid ja ikonostaas on pärit 19. sajandi algusest (Berens 1974: 95–96; Aleksius II 1999: 149; EAÕK piiskopkonnad).

Enne 1840. aastaid ehitati Eesti venelastele oma õigeusu kirikuid ka maa-kohtades. Neist on tänaseni säilinud Nina ja Röpina kirik, hävinud aga Vasknarva puukirik ja Mustvee esimene õigeusu kirik.⁴¹ Need kirikud on rajatud peamiselt Peipsi-äärsetes venelastega asustatud piirkondades, osalt küllap vastukaaluks sealsete vanausuliste 18. ja 19. sajandil kerkinud palvemajadele.

Vanausuliste peamise asuala keskel Peipsi kaldal paiknev Kõigepühama Jumalasünnitaja Kaitse kirik on rajatud **Nina külasse**, mis on vanim tänini säilinud venelastest õigeusklike küla Peipsi läänerannikul (rajatud 17. sajandil – Moora 1964: 60). Kiriku rajamise ajaks oli see ainus peaaegu puhtalt õigeusklike küla peamiselt vanausuliste piirkonnas. Seni olid piirkonna vähe-

Foto 14. Nina Kõigepühama Jumalasünnitaja Kaitse kirik, pühitsetud 1828. Arne Maasiku foto 2008.

sed õigeusklikud olnud ilma oma kirikuta. Nina kogudus rajati 1824. aastal ja kirik ehitati aastatel 1824–1828 Tartu ehitusmeister G. F. W. Geisti projekti järgi (Tohvri 2004: 56) parun Stackelbergi kingitud maa-tükile. Ehitust finantseerisid riik ja annetajad (sh kohalikud luterlastest mõisnikud).⁴² Aastatel 1824–1834 esimeseks Nina preestriks olnud Aleksei Orlov hakkas tsaar Nikolai I valitsemisajal (1825–1855) toimunud vanausuliste tagakiusamise käigus kirjutama kaebekirju kohalike vanasuliste kohta, mille alusel võimud asusid neid karmilt taga kiusama (Ponmarjova 1999: 35).

Räpina mõisa ehitati õigeusu kirik juba 1752. aastal keisrinna Jelizaveta käsul rajatud paberivabriku Venemaalt sissetoodud tööliste jaoks. See puukirik põles 1813. aastal maha ning koguduse tegevus jätkus puust palvemajas. 1827. aastal käskis tsaar Nikolai I ehitada uue kivikiriku ja eraldas selleks 20 000 rubla. Iseseisev kogudus taasasutati 1828. aastal. Püha Sakariase ja Elisabeti kirik ehitati G. F. W. Geisti projekti järgi 1829–1833 ja pühitseti 1833. aastal.⁴³ Aastail 1752–1844 oli koguduses umbes 400–600 venelasest liiget, aga pärast 1845. aastal alanud eest-

Foto 15. Püha Sakariase ja Elisabeti kirik Räpinas, õnnistatud 1833. Arne Maasiku foto 2008.

laste kirikuvahetusliikumist Rápina ümbruskonnas kasvas liikmete arv 1847. aastal 2057 hingeni (Berens 1974: 327).

Tänaseks lagunenud kirikutest valmis ilmselt aastatel 1817–1818 **Vasknarva** puukirik,⁴⁴ kus alates 1818. aastast säilitati Jumalaema Uinumise imettegevat ikooni, mida seni oli hoitud ikooni leiukohale rajatud **Pühtitsa** kabelis, mis oli Eestist ja kaugemaltki pärit venelastest õigeusklikele üks tähtsamaid pühapaiku. Moskva Patriarhaadi Eesti Õigeusu Kiriku (MPEÕK) metropoliit Kornelius kirjutab sellest niimoodi: “Ohutuse mõttes hoiti püha ikooni mõnikord ka Narvas, kui aga Vasknarvasse ehitati kirik, siis hakkas Jumalaema Uinumise kabel kuuluma selle alla ning imettegev ikoon viidi üle kirikusse.”⁴⁵ Pärast 1818. aastat sai alguse ka traditsioon viia igal aastal Jumalaema uinumise pühal imettegev ikoon Vasknarva Eelija kirikust ristikäiguga umbes 30 km kaugusel asuvasse Pühtitsa kabelisse.⁴⁶

Metropoliit Kornelius vahendab osaliste mälestusi 19. sajandi ristikäikudest: “Pärast ikooni üleviimist Vasknarva pühakotta võttis Pühtitsa ümbruskonna õigeusklik elanikkond nõuks sooritada igal aastal 28. augustil Jumalaema Uinumise pühal ristikäik imettegeva ikooniga Jumalasünnitaja Pühale Mäele, kabeli juurde. See ristikäik oli seotud paljude raskustega: sõiduteed Vasknarva külast Pühtitsasse ei olnud, üle soode ja läbi metsade viis vaid kitsuke jalgrada. Kohalike elanike sõnul “tuli minna hanereas, põlvini soos”. Rinnales surutud ikooni kanti kordamööda”.⁴⁷

Peale kõige kuulsama Pühtitsa kabeli on **Virumaa** venelastel olnud ka teisi külakabeleid, millele viitavad Otu Liivi kogutud pärimusteed ja legendid endistest kabelitest praegusel Ida-Virumaal. Iisaku kihelkonna Illuka valla Imatu külas olnud koguni kolm kabelit, kaks Püha Jüri ja üks püha Nikolai kabel (üks neist hävitatud 19. sajandi keskel). Iisaku lähedal Jõuga külas olevat olnud kaks kabelit. Liivi järgi oli 1920. aastatel veel alles Sompa (Pühtitsa) küla vana õigeusu kabel. Liiv möönab kabelite rohkust tsaariajal Virumaa venelaste asupaikades ja peab võimalikuks ka mitme kabeli kooseksisteerimist ühes külas (vt Liiv 1926: 72). Eelnevalt nägime, et venelaste kabelid on mitmel pool Ida-Virumaal toiminud ka eelnenud Rootsi ajal.

Lisaks kabelitele ja Narva-Ivangorodi kirikutele tegutses Virumaal alates 1839. aastast ka **Rakveres** õigeusu kirik ja kogudus. Jumalaema Sünnimise kirikuks ehitati 1839. aastal ümber kahekorruseline elumaja, mille põhjalik ümberehitus ja sellega tegelikult uue kiriku rajamine toimus aastatel 1898–1900.⁴⁸

Mustvee esimene õigeusu kirik loodi kohaliku elaniku P. Boltovi kodus ja see pühitseti 1839. aastal. Esimene spetsiaalselt kirikuks ehitatud puust pühakoda valmis 1839. aastal vabatahtlike annetuste toel ja pühitseti Jumalaema

“Kõikide kurbade rõõmu” ikooni auks. Kalmistul asuv pühakoda lammutati 1948. aastal.⁴⁹

Õigeusu kogudusi on rajatud ka ilma oma spetsiaalse kiriku ehitamiseta. Näiteks **Haapsalus** rajati iseseisev kogudus 1836., kiriku nurgakivi pandi aga 1847. ja kirik pühitseti 1852. aastal. Kuni kiriku valmimiseni tegutses venelastest koosnev kogudus ühe riigile kuulunud hoone teise korruse kiriku vajadusteks kohandatud ruumides. Samas oli Haapsalu linna sõjaväelaste jaoks puust õigeusu kirik ehitatud juba 1756. aastal. See puukirik lagunes 1830. aastate keskpaigaks (Berens 1974: 444; EÕK 2007: 52).

Algul pidi ajutiste ruumidega läbi ajama ka enamik 1840. aastate kirikuvahetusliikumise tulemusena tekkinud kogudustest, kus erinevalt eelnenud sajanditest said selge enamuse luterlikust kirikust õigeusku siirdunud eestlased. Neile uutele kogudustele oma kirikute rajamisega sai alguse uus etapp õigeusu sakraalehitiste rajamisel Eestis.

Enne 1840. aastate kirikuvahetusliikumist loodud kogudused Eestimaal ja Liivimaa Eesti osas (Lõuna-Eestis) kuulusid alates 1725. aastast Pihkva piiskopkonda. Uute kirikute ehitamiseks andis lubasid 1721. aastal asutatud Venemaa Pühim Sinod. Eestimaal kubermangu (Põhja-Eesti) kogudused viidi 1764. aastal Peterburi metropoliidi alluvusse. Pealinna asjadega hõivatud Peterburi metropoliidid on aga Eestit külastanud haruharva. Vahetuks juhtimisorganiks kohapeal sai Eestimaal Vaimulik Valitsus. 1817. aastal asutati Peterburi piiskopkonna Tallinna vikaarkond. Vikaarpiiskopid valitsesid nüüd küll vahetult Põhja-Eesti õigeusu kogudusi, kuid nende pidevaks asukohaks jäi siiski Peterburg, mistõttu nad külastasid siinseid kogudusi äärmiselt harva (Õigeusk Eestimaal). Tegu oli valdavalt venelastest koosnevate kogudustega. Eestlastest õigeusklikke leidis enne 1840. aastate kirikuvahetusliikumist peamiselt Peipsi ja Pihkva järvede ääres, ida pool Peipsit Oudova maakonnas ja muidugi Setumaal (vt ka Klaas 1998: 18–27; Laur 2000: 95–96).

Petserimaa (**Setumaa**) kogudused kuulusid keskajal koos teiste Pihkva-maa kirikutega Novgorodi peapiiskopkonda. 1589. aastal rajati koos Moskva Patriarhaadi loomisega rajati iseseisev Pihkva ja Irboska piiskopkond. Pihkva piiskopkond jätkas erinevate nimetuste all ning Petserimaa kogudusi haldas kuni 1919. aastani Pihkva konsistoorium.⁵⁰

Praegu Venemaa poolele jäävatest ja tänaseni säilinud Setumaa kirikutest ehitati 18. sajandist kuni 19. sajandi keskpaigani Irboska Sergiuse kivikirik (valminud arvatavasti 1750. aastatel), Püha Varvara puukirik Petseris (valmis 1779), Saalesja (Salesje, Zalesje) Kolmainu kivikirik (ehitatud 1790. aastatel) ja Petseri 40 Kannataja kirik (valmis 1817, nende kirikute fotosid vt lisa 1 artikli veebiversioonis). Varvara kirik on vanim tänaseni püsinud Petserimaa

Foto 16. Saatsse (Saatserinna) Püha Suurkannataja Paraskeva kivikirik, valminud 1801. Arne Maasiku foto 2008.

puukirik ja tänaseks Setumaa Venemaa poole ainus kirik, kus lisaks venekeelsetele toimusid 21. sajandi algul regulaarselt ka setukeelsed jumalateenistused.⁵¹

Setumaa Eesti poole õigeusu kirikutest on tänaseni alles 1801. aastal valminud Saatsse Püha Suurkannataja Paraskeva kivikirik (praeguse Eesti Setumaa vanim säilinud kivikirik), kus tegutseb tänini setu-vene segakogudus.⁵²

18. ja 19. sajandist pärit tsässonaid on Setumaa Eesti poolel kirikutest rohkem säilinud. Lisaks Mikitamäe ja Uusvada 17. sajandi lõpukümnendil ehitatud tsässonatele on tänaseni püsti Võõpsu, Rokina ja Säpinä (Matsuri) tsässonad, mis dendrokronoloogilise dateerimismeetodi järgi valmisid 1710. või 1711. aastal. 18. sajandil rajati praegu Eestimaa poolel asuvatest säilinud tsässonatest dendrodateeringu jt andmete järgi veel Meldova (1753), Podmotsa (arvatavasti 1760 – vanim aastaarv tsässona seinal) ja Serga (1784) tsässon (vt Läänelaid & Raal & Valk 2005) ning võimalik, et veel mõned. 19. sajandil setu tsässonate ehitus jätkus ja see pole lõppenud ka 21. sajandil. Lisaks on 18. ja 19. sajandi Eesti sakraalse puitarhitektuuri näiteks vene vanausuliste palvemajad, mille käsitlemine ei kuulu aga antud artikli raamesse.

Kokkuvõte

1845. aastal alanud massilise õigeusku siirdumiseni Lõuna-Eestis oli õigeusk seotud eeskätt siinsete õigeusklike venelaste ja setudega, samuti Ida-Virumaa ametlikult luteri usku, kuid paljusid õigeusu kombeid järginud venelastega (sh osaliselt eestistunud nn poluvernikutega). Õigeusklike alla võib liigitada ka alates 17. sajandi lõpust Eestisse jõudnud vene vanausulised.

Mitmetest Eesti kirikuloolaste poolt seni ignoreeritud või neilt liiga vähest tähelepanu pälvinud ajaloosündmustest ja arhitektuurimälestistest võiks esile tõsta järgmisi artiklis esitatud tõdemusi ja oletusi ning sakraalarhitektuuri näiteid. Õigeusk on ilmselt vanim praeguse Eesti alale jõudnud kristluse vorm, mis jõudis Eestisse 11. sajandil. Esimesed siinse põlisrahva esindajad ristiti õigeusku 11. ja 12. sajandil enne roomakatoliku kiriku pealetungi ja pole välistatud, et esimese kristliku kiriku Eestis rajasid samuti vene vallutajad 11. sajandil Jurjevis (Tartus). Vanimad tänaseni säilinud, kuid aja jooksul rohkelt ümberehitusi üle elanud õigeusu kirikud Setumaal on valminud alates 14. sajandist. Setumaal asuvad ka Mandri-Eesti vanimad puitehitised, 17. sajandi viimasel kümnendil ehitatud Mikitamäe ja Uusvada tsässon (setude külakabel). Õigeusu sakraalehitiste hulka kuuluvad ka Tallinna vanim säilinud puidust sakraalehtis – Kaasani kirik (1721. aastast) ja vanim allesolev Setumaa puitkirik – Püha Varvara kirik Petseris (1779. aastast). Viimases on setud (ja ka eestlased) nüüdseks juba sajandeid teenistusel käinud nagu ka mitmetes teistes vanemates setu-vene segakogudustega kirikutes.

Setude, vanausuliste ja eriti praeguse Ida-Virumaa venelaste seast võis õigeusk teatud määral levida ka eestlaste sekka. Seda kinnitavad kasvõi Pühtitsa kabeli jt õigeusu kabelite juures toimunud rahvakogunemised alates 16. ja 17. sajandist, milles kõrvuti õigeusklike venelastega osalesid ka luterlastest eestlased. Õigeusku Eesti linnades ja Ida-Eestis on edendanud ka Vene riigi sõjakäigud ja vallutused, eriti aastail 1558–1583 toimunud Liivi sõja päevil (sh Petseri kloostri abil), mil Eestis rajati kümneid õigeusu kirikuid ja vähemalt üks klooster Tartusse. Ka venelaste kaotusele Liivi sõjas järgnenud Poola ja Rootsi võimu ajal tegutsesid mõnda aega edasi venelaste rajatud õigeusu kirikud. Päris täpne pole ka arvamused, et Rootsi aja lõpuks oli Tallinna Nikolai kirik Eesti alal (ilma Setumaata) ainus aeg-ajalt toimiv õigeusu sakraalehtis, arvestada tuleb veel Ida-Virumaa kabeleid, mida Rootsi võimu ajal ka lammutati.

Pärast venelastele võidukat Põhjasõda säilitas luterlik kirik oma senised privileegid ja õigeusu kirikuid rajati kuni 1840. aastateni peamiselt venelastele. Alates 18. sajandi algusest rajati uued õigeusu kirikud kõigisse suurema-

tesse linnadesse ja asundustesse Narvast Kuressaareni ja Võrust Paldiskini, samuti paljudesse Ida-Eesti maakohtadesse (Räpina, Nina, Mustvee, Vasknarva) kohalikele vene õigeusklikele ja osalt ka vastukaaluks Peipsi ääres kerkinud vanausuliste palvelatele. 1840. aastate eestlaste massiliseks kirikuvahetuse ajaks oli olemas teatud valmisolek suurematesse keskustesse rajatud kirikute ja teenivate vaimulike näol, kellest paljud said kirikuvahetusliikumise juhtideks. Samas oli eestlastel, eriti Ida-Eestis ja suuremates linnades teatud kokupuuteid õigeusuga olnud juba sajandeid.

Kommentaariid

- ¹ Artikkel on valminud ETF grandil 7264 toel.
- ² Kogu Eesti õigeusu ajaloo kohta (11. sajandist tänapäevani) ilmunust saab esile tõsta VÕK patriarhi Aleksius II mahukat monograafiat *Православие в Эстонии* (*Õigeusk Eestimaal* 1999, eesti keeles 2009), kus leidub ka andmeid õigeusu varasema ajaloo kohta Eestis. Tööle on aga jälje jätnud autori kirikupoliitilistest huvidest mõjutatud seisukohad. Samuti pakub väärtuslikku materjali töös käsitletud aja- ja perioodi õigeusu kirikute kohta preester Valdimir Berensi mahukas käsikiri (1974) ning paljud teised õigeusku kuuluvate autorite kirjutatud tööd. Läti õigeusu kogudustest ja kirikutest 18. sajandil vt Gavrilin 1999: 11–31.
- ³ Vt nt Selart 1998a, 1998b, 2006, 2009; Valk 2003; Setomaa 2 2009.
- ⁴ Vanausuliste ehk enne 17. sajandi patriarhi Nikoni reforme valitsenud vene õigeusu järgijate esimene skeet (erakla, klooster) tegutses Räpina mõisa maadel aastatel 1710–1722 ja esimene palvemaja Peipsi järve läänekaldale rajati arvatavasti 1740. aastatel Kükita (Kikita) külas (vt Rihter 1976: 16; Ponomarjova & Šor 2006: 84–85; Kivistik 2009).
- ⁵ Vene vanausulisi õigeusu kiriku rüppe tagasi tuua püüdnud ühisusu kiriku tegevus alatest 1840. aastatest Peipsiäärsetes vanausuliste küldes viis esimese ühisusliste koguduse asutamiseni Mustvees 1848. aastal (Ponomarjova & Šor 2006: 68–70).
- ⁶ Välitööd Eestis ja Venemaa Pihkva oblasti Petseri rajoonis ning käesolev artikkel on teoks saanud ETF grandil 7264 toel.
- ⁷ Pikemalt ka Püha Imetegija Nikolaose (Nikolause) ja Püha Suurmärter Georgiose (Georgiuse, Jüri) kirikud. Edaspidi kasutatakse artiklis ja pildiallkirjades peamiselt venepäraseid pühakunimesid.
- ⁸ Vt Berens 1974: 363–365; Tallinna kirikud 2009: 43; Pantelejev & Kormašov & Kormašov 2002: 13–15.
- ⁹ <http://www.orthodox.ee/indexest.php?d=ajalugu/usk> (edaspidi: *Õigeusk Eestimaal*).
- ¹⁰ Juba 16. sajandil ehitati kloostriülem Korneliuse ajal Petseri kloostriisse järgmised tänini säilinud sakraalhitised: 1540. aastal Maarja Kuulutamise kirik, 1541 Blagoveštšenski kirik, 1565 Püha Värava kohal olev Nikolai Imetegija kivikirik. Aastail 1558–1565 ehitati ka kloostri tänaseni säilinud võimas kivimüür, mis tegi

kloostri ühtlasi piirikindluse, ja kloostri kellatorn (Tihhon 2007: 19, 588–593; Setumaa 1928: 345, 357; Berens 1974: 472–473; Selart 1998b: 19; Setumaa 2 2009: 241). Lisaks lasi iguumen Kornelius ehitada Petseri asundusse Püha Usukannataja Varvara puitkabeli (1540. aastal) ning 1741. aastal “kloostrihoovi” teisaldada puidust 40 Usukannataja kiriku (esialgsel kujul valminud kloostriks ilmselt 1526. aastaks). Umbes samal kohal asuvad ka tänapäeva puidust Püha Usukannataja Varvara kirik (valminud 1779) ja 40 Usukannataja kivikirik (valminud 1817) (Setumaa 1928: 355, 357, 361).

- ¹¹ 1934. aastaks oli Irboska Nikolai koguduses 341 eestlast-setut ja 5297 venelast, Kulkna koguduses vastavalt 444 ja 988, Mõla koguduses 1055 ja 922 ning Taeluva segakoguduses 1733 eestlast-setut ja 1158 venelast (Raag 1938: 32–33).
- ¹² Saartel on vanim 1644. aastal rajatud Ruhnu puukirik.
- ¹³ Esimesed teadaolevad tsässonad rajati setu külades hiljemalt 17. sajandil. J. A. von Brandi 1673. aasta reisikirjas mainitakse Petseri ja Sagorje vahel maantee ääres nelja tsässonat, neist kolm kivist. Heiki Valgu hinnangul võib tsässonate algupära ulatuda vähemalt 16. sajandisse (Brand 1702: 173–175; Setumaa 2 2009: 242).
- ¹⁴ Saatserinna kogudust mainitakse aga esmakordselt alles 1763. aastal (Kiristaja 2005: 30; Setumaa 2 2009: 288, 329).
- ¹⁵ Aleksius II 2009: 92; <http://www.sedmitza.ru/text/430142.html> (3. märts 2011).
- ¹⁶ Poolakate 1599. aasta revisjoni Viljandi linna käsitlev osa loetleb linna kirikute seas: “väike puust moskoviitide kirikuke, kus praegu peetakse katoliiklike jumalateenistusi [---] vene kirik püha Jaani kihelkonnakiriku kõrval turul, kuhu kogunevad luteriusku sakslased oma jumalateenistusele” (Viljandi 1999: 14, <http://www.muuseum.viljandimaa.ee/?op=body&id=111>).
- ¹⁷ Selle piirkonna kirikuoludest kuni 18. sajandi esimese veerandini vt Liiv 1928: 73jj.
- ¹⁸ Aliise Moora pakub, et Novgorodi ja Pihkva preestrid võisid Alutaguse piirkonna vene-vadja elanikke õigeusku ristida juba 13. sajandil ning Narva jõgi hakkas selgema piirina välja kujunema alates 13.–14. sajandist (Moora 1964: 38).
- ¹⁹ Pärast seda, kui rootslased olid Liivi sõjas 1581. aastal Narva Ivangorodi poole kindluse vallutanud, muudeti see kirik luterlikuks. Taas läks see õigeusu koguduse valdusesse 1740. aastatel (Ivask & Sinjakova 2005: 9–10, 25). Peamiselt Vene riigi koosseisu kuulunud Ivangorodi kirikuid käesolevas artiklis pikemalt ei käsitleta (nende kohta vt lähemalt Ivask & Sinjakova 2005).
- ²⁰ Vt <http://www.orthodox.ee/indexest.php?d=kuremae/kloos>.
- ²¹ Väikse puukabeli kõrvale rajasid Vasknarva venelastest talupojad 1876. aastaks uus puidust kabeli, mis 1885. aastal ehitati ümber Jumalaema Unumise kirikuks ja sellest sai kohaliku samanimelise koguduse kirik (Pühtitsa 1991: 3–4).
- ²² 1738. aasta Jõhvi kirikuvisiitatsioonil nimetatakse mh üht vene kabelit, mis on püstitatud ilma kindralkuberneri nõusolekuta ja kuhu kord aastas tulevat kohale peester ning palju venelasi, aga ka rohkelt (eestlastest) luterlasi. Viimastel keelatakse seal edaspidi käia (Liiv 1928: 81–82). Arvatavasti on tegu kabeliga Kuremäel, mis oli kohalikule maarahvale püha ilmselt juba enne 16. sajandi ilmutusi, misjärel ta muutus pühaks ka kohalikele venelastele.

- ²³ Setusid on poluvertsideks (poluvernikuteks) kutsunud arvatavasti enamasti venelased, eestlaste poolt tihti kasutatud nimetus setuveljed on ka sageli olnud pilkava varjundiga (Grichin 2002: 63).
- ²⁴ Jüri Truusmanni 1890. aastal ilmunud artikli järgi olnud Iisaku kandi poluvernikut solvunud, kui neid venelasteks nimetati, sest nad ise pidasid end eestlasteks (Truusmann 2002: 179). Sealsete nn poluvernikute kohta vt lähemalt Truusmann 1895. Rootsi ajal ametlikult luteri kogudustega liidetud, kuid paljuski õigeusu (ja nn paganlikke) kombeid edasikandnud venelaste kohta Ida-Virumaal vt Liiv 1928: 68jj. Iisaku kandi luterlikest (eestistunud) venelastest 18. sajandil vt Moora 1964: 67jj. Narva jõe ülemjooksu äärsed Vasknarva, Jaama jt külad jäid ka 18. ja 19. sajandil valdavalt vene küladeks (Moora 1964: 87–88). Truusmanni järgi olevat 19. sajandi lõpul Iisaku kandis olnud üle 5000 poluverniku, kusjuures silmas on nähtavasti peetud Iisaku luterliku koguduse liikmeid (Truusmann 1895: 1–2).
- ²⁵ Ajuti, ajavahemikul 1654–1744 oli Iisaku kogudus iseseisev ja seal oli oma pastor (Moora 1964: 64).
- ²⁶ Vaivara kihelkonna Mustjõe külas asus vanausulisi 1920. aastatelgi, veel 1726. aastal elanud seal aga ainult vanausulised (Liiv 1928: 35–36).
- ²⁷ Luterliku kiriku korraldusest ja suhetest riigivõimuga ajavahemikul 1710–1832 vt lähemalt Andresen 2004.
- ²⁸ Siinkirjutaja arvates oli 1840. aastatel toimunud luterlaste massilise õigeusku mineku puhul tegu eeskätt kiriku-, mitte usuvahetusega. Enamik liikumises osalenuist ei teadnud õigeusust eriti midagi ning paljud neist jätkasid luterliku kiriku või vennastekoguduste külastamist ja luterlike kommete järgimist. Õigeusu põhimõtted hakkasid enam juurduma alles järgnevatel aastakümnetel. Seetõttu eelistan autor terminit “kirikuvahetusliikumine” vastavas kirjanduses tavaliselt kasutatud “usuvahetusliikumise” asemel.
- ²⁹ Vt Aleksius II 2009: 114; <http://www.sedmitza.ru/text/430181.html> (9. märtsil 2011). Vanu sakraalhooneid on õigeusu koguduste käsutusse antud ka pärast 18. sajandit. Viimati said 1990. aastatel 17. sajandist pärit hooned endi kasutusse Tallinna Ukraina Kreeka-Katoliku kogudus (1998. aastast Ukraina Kreeka-Katoliku Kolmkäsi-Jumalalema kirik) ja Armeenia Apostliku Kiriku Eesti Püha Gregoriuse kogudus, kes sai kasutada endise Jaani Seegi kiriku (vt Tallinna kirikud 2009: 39, 67).
- ³⁰ 1733. aastal anti vahepeal suletuna seisnud 17. sajandil ehitatud kirik saksa kogudusele. 1944. aastal hävis pühakoda pommitamises ja selle varemed lammutati lõplikult 1950. aastatel (Ivask & Sinjakova 2005: 13, 18).
- ³¹ Narva teadaolevalt vanimat kivikirikut on esmakordselt mainitud 1442. aastal. Eelnevalt katoliikliku ja luteri ning 1708–1944 õigeusu kirikuna tegutsenud kirik sai 1944. aastal pommitamises rängalt kannatada ja selle varemed likvideeriti lõplikult 1950. aastatel (Ivask & Sinjakova 2005: 11, 26; EÕK 2007: 82).
- ³² See vanim kirik oli küll Põhjasõja ajal suletud, kuid taasavati pärast venelaste vallutust. 18. sajandil selle kiriku remontimisele aga suurt tähelepanu ei pööratud (Pantelejev & Kormašov & Kormašov 2002: 19–21).
- ³³ Kirikusse paigaldati 1732. aastal barokne ikonostaas (autor I. P. Zarudnoi). 1852. aastal oli peakirik koguduses 2442 liiget. Vene koguduselt eesti kogudusele läks see kirik 1900. aastal, mil Tallinna peakirik staatus läks Issanda Muutmise kirikult üle äsjavalminud Neeva Aleksandri katedraalile. Praegu tegutseb Tallinna Issanda

Muutmise kogudus Eesti Apostliku Õigeusu Kiriku (edaspidi EAÕK) liikmena. (Tiisik 1896: 19j, 210; Berens 1974: 351–353, 373; Tallinna kirikud 2009: 31–32; kiriku ajaloost vt lähemalt Tiisik 1896).

- ³⁴ Ikoonid pärinevad 17.–19. sajandist. 1920. aastal sai sõjaväekirikust kogudusekirik (Tallinna kirikud 2009: 71; Berens 1974: 369).
- ³⁵ Eesti kogudusele läks see kirik 1919. aastal, olles Eesti Vabariigi algul koos Issandamuutmise kogudusega Tallinna teine täiseestikeelne kogudus. 1936. aastal anti kirik vahetuse korras Nevski katedraali venekeelse koguduse käsutusse, 1945. aastal toimus koguduste tagasivahetus. 1963. aastal võeti kirik väikesearvuliselt, kuid tegusalt koguduselt ära, kellatorn ja sibulkuppel kisuti maha, kiviparkett ja maaligid lõhuti. 2001. aastal EAÕK-le tagastatud kiriku rekonstrueerimise käigus taastati sibulkuppel ja kellatorn. 2007. aastal pühitseti Ahtri tänavas paiknev kirik EAÕK peakirikuks (Tallinna kirikud 2009: 75–76; Berens 1974: 371, vt ka www.eoc.ee/est/esileht/piiskopkonnad, edaspidi EAÕK piiskopkonnad). Andrei Sõtšovi kogutud arhiivandmete järgi tehti Tallinna Siimeoni koguduse sulgemisotsus 1962. aastal ning 1963. aastal kirik suleti ja kirikutarbed veeti välja vaatamata koguduseliikmete protestidele Tallinnas ja Moskvas ning mitmetele kaebekirjadele. Veel samal aastal ehitati kirikuhoone ümber noorte spordikooli võimlaks. Linna üldplaneeringu kohaselt kavandati ka kiriku lammutamist (Sõtšov 2008: 194; Sõtšov 2007: 124–125).
- ³⁶ Vt Aleksius II 1999: 144–145. Tallinnas tegutes 1799. aastaks kaks koguduse- ja neli sõjaväekirikut (Berens 1974: 352).
- ³⁷ Teistel andmetel tegi praeguses Magasini tänavas asuva vene varaklassitsistliku kiriku projekti kas Spekle või Riiast saadetud arhitekt A. Pavlos. Kirikut täiendati külgtiibadega 1840. aastatel (arhitekt Adamson) ning remonte ja juurdeehitusi toimus hiljemgi (Eesti Arhitektuur 4... 1999: 37; Raid 1981: 52–53).
- ³⁸ Lisaks Paldiskisse Venemaalt sunnitööle saadetud venelastele (sh vanausuliste) ja nende järeltulijatele liitusid 1888. aastal kogudusega Suur- ja Väike-Pakri rootslased ja eestlased, kes olid 1880. aastatel õigeusu kirikusse astunud. V. Berensi andmetel olevat neile peetud eesti- ja rootsikeelseid jumalateenistusi ja 1886. aastal rajati Suur-Pakrile õigeusu abikool (Berens 1974: 268–269). Eestirootslaste (sh ka nt Vormsi rootslaste kohta vt lähemalt Plaat 1999) seos õigeusu kirikuga on üks huvitavamaid aga ka kummalisemaid peatükke eesti õigeusu ajaloos. Paldiski kogudus suleti 1939. aastal, kui vastavalt baaside lepingule sai Paldiskist N Liidu sõjaväebaas. Kiriku varad viidi Tallinna Nõmme kirikusse. Nõukogude okupatsiooni ajal mahavõetud kellatorn ja sibulkuppel on endiselt taastamata, kuigi EAÕK Georgi kogudus on taasasutatud.
- ³⁹ Lisaks sellele ainsana sõjajärgselt taastatud Narva õigeusu kirikule, mis sai katedraalikirikuks 1958. aastal (Õigeusk Eestimaal, http://www.orthodox.ee/indexest.php?d=kogudus/narva1_t-9, märts 2011), taastati aastail 1976–1987 sõjapurustustest ka Ivangorodi kindluse Jumalaema Uinumise kirik, mis kirikuna hakkas taas tegutsema 1991. aastal (Ivask & Sinjakova 2005: 25). Narva ja Ivangorodi kirikutest vt lähemalt Berens 1974: 229–248; Ivask & Sinjakova 2005; EOK 2007: 82–91.
- ⁴⁰ Teose *Eesti arhitektuur* andmetel valmis klassitsistliku silueti ja detailidega Võru kirik 1806. aastal (Eesti Arhitektuur 4 1999: 147). Ka koguteose *Võrumaa* järgi õnnistati kirik 1806. aastal (Võrumaa 1926: 461).

- ⁴¹ Mustvee sai linnaks 1938. ja Räpina 1993. aastal.
- ⁴² 20. sajandil laiendati kirikut kõrvalaltarite juurdeehitusega (Berens 1974: 255–256; EÕK 2007: 76–78).
- ⁴³ Ikonostaas valmis 1832. aastal, ikoonid maalis Pihkva ikoonimaalija Hieroteus Kalinin (Hindo 1937: 22–24; Berens 1974: 323–327; Aleksius II 1999: 149; Tohvri 2004: 56; KMRR, <http://register.muinas.ee/?menuID=monument&action=view&id=23812> – 9. märts 2011).
- ⁴⁴ Berens 1974: 82; EÕK 2007: 68. Patriarh Aleksius arvatavasti ekslikel andmeil olevat Vasknarva kirik rajatud juba vahetult pärast Põhjasõda (Aleksius II 1999: 149). Uus kivikirik valmis 1873. aastal ja tegutseb pärast Teise maailmasõja aegsetest purustustest taastamist nii koguduse kui ka Kuremäe nunnakloostri Vasknarva erakla Prohvet Eelija (Iija) kirikuna.
- ⁴⁵ Õigeusk Eestimaal (<http://www.orthodox.ee/indexest.php?d=kuremae/kloos> – 8. märts 2011). Pärast 1891. aastal toimunud Kuremäe Jumalaema Uinumise nunnakloostri asutamist Pühtitsal viidi imettegev ikoon sinna (Pühtitsa 1991: 4).
- ⁴⁶ Ristikäigu traditsioon Vasknarvast Pühtitsasse Jumalaema uinumise pühal 28. augustil on elujõuline ka praegu (Intervjuu: Ema Prokopi, 14.09.09 Vasknarvas).
- ⁴⁷ Õigeusk Eestimaal, <http://www.orthodox.ee/indexest.php?d=kuremae/kloos> – 10. märts 2011.
- ⁴⁸ Berens 1974: 313. Vt ka MPEÕK ametlikul kodulehel leiduvat infot õigeusu kirikutest: Õigeusk Eestimaal (<http://www.orthodox.ee/indexest.php?d=kogudus/kogudus>).
- ⁴⁹ Praegune Mustvee Püha Piiskopi ja Imetegija Nikolause kivikirik ehitati aastatel 1861–1864 piiskopkonna arhitekti A. Edelsoni projekti järgi ja pühitseti 1866. aastal (Berens 1974: 205; EÕK 2007: 74).
- ⁵⁰ 17. juunil 1919 määras Eesti Piiskopkonna nõukogu Petserimaale praosti ja tegi talle 30. juuni otsusega ülesandeks organiseerida sealsest 16 õigeusu kogudusest Petserimaa praostkond (Setomaa 2... 2009: 326-327).
- ⁵¹ 2008. aasta seisuga toimusid ainult venekeelsed teenistused ka Tailova, Zalesje, Pankjavitsa ja Mõla vene-setu segakogudustes. Laura kirikus käisid peamiselt venelased ja lätlased. Teised Vene Petserimaal elavad õigeusklikud eestlased-setud (Vanas-Irboskas ja mujal) käisid puhtalt vene kogudustes (Intervjuu: Petseri Varvara koguduse preester Jevgeni Pelešev 30.06.2008 Petseris).
- ⁵² Setumaa kirikute kohta vt lähemalt Raag 1938; Berens 1974, Setomaa 2 2009.

Kirjandus ja allikad

Aim 2007 = Айм, Александр. *История Тартуского Свято-Георгиевского православного прихода*. Tartu: А. Айм.

Aleksius II 1999 = Патриарх Алексей II. *Православие в Эстонии*. Москва: Православная энциклопедия, Московские учебники.

Aleksius II 2009. *Õigeusk Eestimaal*. Tallinn: Moskva Patriarhaadi Kirjastus, Kirjastus Revelex.

Andresen, Andres 2004. *Luterlik territoriaalkirik Eestimaal 1710–1832: riigivõimu mõju kirikuvalitsemisele, -institutsioonidele ja -õigusele*. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.

Berens 1974 = Беренс, Владимир (koost). *Историко-статистическое описание церквей и приходов Северо-Западных епархий. Часть 2, Эстонская епархия*. Таллин (Masin-kirjas käsikirja koopia TLÜAR Baltika kogus).

Brand, Johann Arnold 1702. *Reysen durch die Marck Brandenburg, Preussen, Churland, Liefland, Plesscovien, Gross-Naugardien, Tweerien und Moscovien*. Wesel: Verlag Jacobs von Wesel.

EAÕK piiskopkonnad = EAÕK ametlik koduleht www.eoc.ee/est/esileht/piiskopkonnad – 4. märts 2011.

Eesti arhitektuur 4... 1999 = Raam, Villem (üldtoim); Tõnisson, Evald jt (koost). *Eesti arhitektuur. 4, Tartumaa, Jõgevamaa, Valgamaa, Võrumaa, Põlvamaa*. Tallinn: Valgus.

EÕK 2007 = Volohonski, V (toim). *Православные храмы Эстоний = Eesti õigeusu kirikud = The orthodox churches in Estonia*. Tallinn: Moskva Patriarhaadi Eesti Õigeusu Kiriku Sinod; Moskva: Vene Õigeusu Kiriku Kirjastusnõukogu.

Gavrilin 1999 = Гаврилин, Александр. *Очерки истории Рижской епархии: 19 век*. Рига: Филокалия.

Grichin, Kadi 2002. Setude usuelust enne 20. sajandit. *Ajalooline Ajakiri* 2001/4, lk 57–68.

Hindo, N. 1937. *Ap. Õigeusu Räpina kogudus: 1752–1937*. Räpina: Ap. Õig. Räpina kogudus.

Ivask, Merike & Sinjakova, Galina 2005. Narva religioonielu ajaloost. Ivask, Merike & Jürjo, Villu & Mazur, Tanel & Toode, Andres (toim). *Narva Muuseumi Toimetised* 4. Narva: Narva Muuseum, lk 9–41.

Kase, Olga 1999. Petseri klooster. *Õigeusk Eestimaal* 10 (Aleksander Nevski katedraali ajaleht, <http://www.infonet.ee/~ettnat/Petklo.html> – 3. märts 2011).

Kiristaja, Arvis 2005. Saatse ümbruse ajaloost muinasajast tänapäevani. Aun, Mare (koost) & Tammaru, Ivi (toim). *Saatse muuseum*. Tallinn: Setu Kultuuri Fond, lk 19–44.

Kivistik, Vaike 2009. Vanausuliste pelgupaik Räpinas. Kivistik, Vaike & Tund, Virve (koost). *Vene vanausuliste jälgedes Räpinas, Beresjes ja Piirissaarel*. Räpina: Räpina Koduloo- ja Aiandusmuuseum, lk 3–10.

Klaas, Urmas 1998. *Õigeusu kirik Lõuna-Eestis 1848–1917. Halduskorraldus ja prees-terkond*. Magistritöö. Tartu (käsikiri Tartu Ülikooli raamatukogus).

KMRR = Kultuurimälestiste riiklik register (<http://register.muinas.ee/?menuID=monument&action=view&id=23812> – 9. märts 2011).

Kurs, Ott 2006. Peipsimaa majandusliku ja kultuurilise siirdevööndina. Kurs, Ott. *Rajamaade rahvaid*. Tartu: Ilmamaa, lk 95–109

Kõpp, Johan 1959. *Kirik ja rahvas: sugemeid eesti rahva vaimse palge kujunemise teelt*. Stockholm: Eesti Vaimulik Raamat.

Laur, Mati 2000. *Eesti ala valitsemine 18. sajandil (1710–1783)*. Scripta Archivi Historici Estoniae. Tartu: Eesti Ajalooarhiiv.

Liiv, Otu [Otto] 1928. *Vene asustusest Alutagusel kuni XVIII sajandi esimese veerandini: koos asustuse tulunduselu ja usulise seisundi vaatluskatsega päämiselt Rootsi ajal*. Tartu: Loodus.

Länelaid, Alar & Raal, Ain & Valk, Heiki 2005. Setomaa tsässonate vanusest: esi-algseid andmeid. Puura, Ivar & Pihu, Silvia (toim). *XXVIII Eesti looduseuurijate päev. Setomaa loodus. 2.–3. juuli, 2005*. Obinitsa. Tartu: Eesti Looduseuurijate Selts, lk 37–46.

Moora, Aliise 1964. *Peipsimaa etnilisest ajaloost: ajaloolis-etnograafiline uurimus Eesti-Vene suhetest*. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus.

Muistendid 1963 = Laugaste, Eduard jt (koost). *Muistendid Suurest Tõllust ja teistest: Hiiu- ja vägilasmuistendid*. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus.

Otšerki 2004 = Кюльмоя, Ирина (vast toim). *Очерки по истории и культуре староверов Эстонии I*. Tartu: Издательство Тартуского университета.

Otšerki 2008 = Кюльмоя, Ирина (vast toim). *Очерки по истории и культуре староверов Эстонии II*. Tartu: Издательство Тартуского университета.

Pantelejev & Kormašov & Kormašov 2002 = Пантелеев, Александр & Кормашов, Николай & Кормашов, Орест. *Никольская церковь в Таллинне = Nikolai kirik Tallinnas = St. Nicholas Church in Tallinn*. Tallinn: Avenarius.

Pentikäinen, Juha & Raudalainen, Taisto 1999. Old Belief among the Uralic peoples. The Priestless Pomortsy in the Baltic area. Pentikäinen, Juha (toim). *Silent as Waters We Live: Old Believers in Russia and Abroad: Cultural Encounter with the Finno-Ugrians*. Helsinki: Finnish Literature Society, lk 84–96.

Phidas, Vlasios 2002. The Church of Estonia. *The autonomous orthodox church of Estonia = L'Église autonome orthodoxe d'Éstonie (approche historique et nomocanonique)*. Sous la direction de Archim. Grigorios D. Papatomas et R. P. Matthias H. Palli. Athènes: Éditions Épektasis, lk 267–273.

Pühtitsa 1991 = *Пюхтицкий Успенский женский монастырь: 100 лет (1891–1991 гг.)*.

Plaat, Jaanus 1999. Vormsi usk: usuliikumised Vormsi rootslaste ja eestlaste seas 1740.–1990. aastail. *Akadeemia* 2, lk 277–309.

Plaat, Jaanus 2003. *Saaremaa kirikud, usuliikumised ja prohvetid 18.–20. sajandil*. Tartu: Eesti Rahva Muuseum.

Plaat, Jaanus 2005. The Identity and Demographic Situation of Russian Old Believers in Estonia. (With Regard to the Period of the 18th to the Early 21st Century). *Pro Ethnologia* 19, lk 7–31.

Ponomarjova, Galina 1999. *Русские староверы Эстонии = Vene vanausulised Eestis = Russian old believers in Estonia*. Tartu: Tartumaa Vanausuliste Kultuuri- ja Arendusühing.

Ponomarjova, Galina & Šor, Tatjana 2006. *Eesti vanausulised: väike kirikuloo teatmik = Eesti vanausulised: väike kirikuloo teatmik = Eesti vanausulised: väike kirikuloo teatmik = = The old believers of Estonia: a brief historical survey*. Koostanud Pavel Varunin Tartu: Eesti Vanausuliste Kultuuri- ja Arendusühing.

Pärnumaa 2001 = Tamm, Egle & Viilma, Urmas (koost). *Pärnumaa kirikud*. Pärnu: Pärnu Maavalitsus.

Raag, Nikolai 1938. Petserima kogudused. *Usuteadusline Ajakiri* 1, lk 24–35.

Raid, Niina 1981. *Tartu vanemaid ehitisi*. Tallinn: Eesti Raamat.

Rihter 1976 = Рихтер, Елизавета. *Русское население западного Причудья (очерки истории, материальной и духовной культуры)*. Tallinn: Валгус.

Selart, Anti 1998a. *Eesti idapiir keskajal*. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.

Selart, Anti 1998b. Petseri klooster ja Liivi sõda. *Ajalooline Ajakiri* 2, lk 19–28.

Selart, Anti 2006. Õigeusu klooster Liivi sõja aegses Tartus. Tannberg, Tõnu (koost). *Vene aeg Eestis. Uurimusi 16. sajandi keskpaigast kuni 20. sajandi alguseni*. Eesti Ajalooarhiivi toimetised. 14 (21) Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, lk 9–23.

Selart, Anti 2009. Orthodox churches in medieval Livonia. Murray, Alan V. (toim). *The clash of cultures on the medieval Baltic frontier*. Farnham; Burlington: Ashgate, lk 273–290.

Setomaa 2 = Valk, Heiki & Selart, Anti & Lillak, Anti (koost ja toim). Aun, Mare (peatoim) 2009. *Setomaa 2. Vanem ajalugu muinasajast kuni 1920. aastani*. Tartu: Eesti Rahva Muuseum.

Setumaa 1928 = Tammekann, August Ferdinand & Kant, Edgar & Veski, Johannes Voldemar (toim). *Setumaa: maadeteaduslik, tulunduslik ja ajalooline kirjeldus*. Tartu: Eesti Kirjanduse Selts.

Sild, Olaf 1931/32. Kas hommiku poolt tuli ristiusulisi mõjusid paganausulistele eestlastele. *Usuteadusline Ajakiri* 3/4, lk 101–116.

Sõtšov, Andrei 2007. Eesti õigeusu koguduste likvideerimine Nikita Hruštšovi ajal aastail 1954–64. *Acta Historica Tallinnensia* 11, lk 115–130.

Sõtšov, Andrei 2008. *Eesti Õigeusu Piiskopkond nõukogude religioonipoliitika mõjuvõim 1954–1964*. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.

Tallinna kirikud 2009 = Liivik, Olev & Dubovik, Boris (koost). *Tallinna kirikud. Ajalugu ja restaureerimine*. Tekstide autorid Tamm, Egle & Liivik, Olev. Tallinn: Tallinna Kultuuriväärtuste Amet.

Tiisik 1896 = Тизик, Карп. *История Ревельскаго Преображенскаго Собора: историко-статистическое описание*. Ревель: Г. Матизен.

Tihhon 2007 = Архимандрит Тихон (Секретарев). *Врата небесные; История Свято-Успенского Псково-Печерского монастыря*. Печоры: Свято-Успенский Псково-Печерский монастырь.

Tohvri, Epi 2004. Ehitusmeistrist arhitektiks G. F. W. Geist Tartu linnaruumi kujundajana 19. sajandi esimesel poolel. *Kunstiteaduslikke uurimusi* 3–4, lk 50–77.

Toon, Martin 1997. *EAÕK Kuressaare Püha Nikolai Koguduse ajalugu*. Kuressaare: EAÕK Kuressaare Püha Nikolai Kogudus.

Truusmann 1895 = Трусман, Юрий. *Исаакские полуверцы в Эстляндской губернии*. Ревель.

Truusmann, Jüri 2002. Petserimaa setud. *Mäetagused* 19, lk. 176–190.

Tvauri, Andres 2001. *Muinastartu: uurimus Tartu muinastalade ja asula asustuse loost = Prehistoric Tartu: a study of the settlement history of the Tartu prehistoric hillfort and settlement*. Tartu & Tallinn: Teaduste Akadeemia Kirjastus.

Valk, Heiki 2003. Tsässon ja külakalmistu Põhja-Setomaa kultuuripildis. Aun, Mare (koost) & Tamla, Ülle (toim). *Setumaa kogumik 1. Uurimusi Setumaa arheoloogiast, numismaatikast, etnoloogiast ja ajaloost*. Tallinn: Ajaloo Instituut, lk 219–252.

Viljandi 1999 = Viljandi linn 1599. aastal. *Viljandi Muuseumi Aastaraamat 1998*. Viljandi: Viljandi Muuseum, lk 114–162 (<http://www.muuseum.viljandimaa.ee/?op=body&id=111> – 4. märts 2011).

Võrumaa 1926 = Rumma, Jaan & Tammekann, August Ferdinand & Veski, Johannes Voldemar (toim). *Võrumaa: maadeteaduslik, tulunduslik ja ajalooline kirjeldus*. Tartu: Eesti Kirjanduse Selts, 1926

Õigeusk Eestimaal = Moskva Patriarhaadi Eesti Õigeusu Kiriku ametlik kodulehekülg. Õigeusk Eestimaal (<http://www.orthodox.ee/indexest.php?d=ajalugu/usk> – 28. veebruar 2011).

Õigeusu hingekarjased 2002 = Schutting, Riina (tlk); Hirvoja, Toomas & Pau, Merike (toim). *Õigeusu hingekarjased Eestimaal*. Tallinn: Püha Issidori Õigeusu Kirjastus-selts.

Summary

Orthodoxy and Orthodox Sacral Buildings in Estonia from the 11th to the 19th Centuries

Jaanus Plaat

Key words: Estonia, Orthodoxy, Orthodox sacral buildings, *poluverniks*, Setomaa (Setoland), Seto *tsässons*

In 1845–1848, the movement from the Lutheran Church to the Russian Orthodox Church took place in all the southern Estonian counties and about 17% of the peasants in southern Estonia converted to Orthodoxy. Until then, Orthodoxy was mainly the religion of the local Russians and Seto (Setu) people, and remained influential among the *poluverniks* of eastern Estonia, the Russians who were officially Lutheran but followed many Orthodox rites (including partially Estonianised Russians). The article gives an overview of the spread of Orthodoxy in the current Estonian territory and in Setomaa from the 11th century until 1845, focusing on the establishment of different Russian Orthodox churches and chapels (including the Seto *tsässons*). The Russian Old Believers, who settled in Estonia at the end of the 17th century are not dealt with in detail in this article.

Orthodoxy is probably the most ancient form of Christianity to arrive in Estonia, during the 11th century. Some of the local Finno-Ugric people were baptised into Orthodoxy during the 11th–12th centuries, before the crusades of the Roman Catholic Church; it is also possible that the first Christian church in Estonia was founded by the Russian conquerors in Tartu (Yuryev) in the 11th century. The oldest surviving, although extensively reconstructed, Orthodox churches are to be found in Setomaa, and they date back to the 14th century. The oldest wooden sacral buildings in mainland Estonia are the Mikitamäe and Uusvada *tsässons* (Seto village chapels, in Russian *часовня*), built in the last decade of the 17th century. The Orthodox sacral buildings also include the oldest surviving wooden church in Tallinn – the Kazan Church (1721).

This article briefly describes Orthodoxy in Setumaa, an area which was partially or wholly incorporated into Russia for centuries (specifically as a part of Pskov), prior to accession with the Estonian territory in 1920, and therefore under the direct influence of Orthodoxy, unlike the rest of Estonia. From the Setos, the Old Believers and the Russians of present-day eastern Estonia, Orthodoxy might well have spread among Estonians, to some extent. This is attested to by the gatherings, near the Pühtitsa chapel and other Orthodox chapels, that have been taken place since the 16th–17th centuries and which have been attended by Lutheran Estonians as well as Orthodox Russians. Orthodoxy in Estonian towns and eastern Estonia was promoted by Russian military campaigns and conquests, especially during the Livonian War in 1558–1583 (with the help of the mission of the Petseri (Pechory) Monastery in Setumaa), when dozens of Orthodox churches were erected in Estonia, plus at least one convent in Tartu. Following the Russian defeat in the Livonian War, some Russian-founded Orthodox churches continued to function for some time under the Polish and Swedish reigns.

By the end of the Swedish period, the church of St. Nikolay (St. Nicholas) in Tallinn was the only active Orthodox church in Estonia (excluding Setomaa), but the gatherings around the Orthodox chapels in present-day East Viru County continued during the reign of Lutheran Sweden, especially crowded meetings were held around the Pühtitsa chapel.

After the Great Northern War and incorporation into Russia, new Orthodox churches were erected in all the bigger towns in Estonia (first in 1721), as well as in many smaller places in eastern Estonia (e.g. Rāpina, Nina, Mustvee and Vasknarva). Until the 1840s, the Orthodox churches were mostly built for Russians. However, many Estonians had had contacts with Orthodoxy for centuries before the 1840s, particularly in eastern Estonia and in some bigger towns.